

Г.М. Меңдіқұлова^{1*}, Т.С. Тумабаев¹, Қ.И. Қобландин²

¹*Satbayev University, Алматы, Қазақстан;*

²*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

E-mail: gmendikul@hotmail.com, tumabaev_t@mail.ru, kkalybek@mail.ru

«Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) мемлекеттік гранты бойынша жаңа табыстар

Қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистік басқыншыларға қарсы Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысуы — Қазақстан һәм Еуропа тарихының жарқын беттерінің бірі. Қазақтардың фашизмге қарсы күресі мен фашистік тұтқында болған қазақтардың тағдырын айғақтайтын архив құжаттарын зерттеу және пайдалану, қаза болған қазақ жауынгерлерінің жерленген орындарын табу, ресми түрде хабар-ошарсыз жоғалған отандастарымыздың есімдерін қалпына келтіру, қазақ халқының тарихи жадын қалыптастыру мен сақтауда маңызды орын алады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Еуропа елдерінде, атап айтқанда, Италия, Франция, Норвегия, Бельгия және т.б. қазақтардың Қарсыласу қозғалысына қатысуы мәселесін комплекссті пәнаралық зерттеу т.ғ.д., профессор Г.М. Меңдіқұлова жетекшілік жасаған «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» атты Халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының приоритетті мақсаты болды. Мақалада Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар туралы шетел архивтерінен жаңадан табылған құжаттар талданған. Фашистердің күшімен Батысқа айдалған мыңдаған кеңес әскери тұтқындары мен азаматтары лагерлерге қамалып, Еуропадағы шахталарда, зауыттарда, фермаларда мәжбүрлі жұмыстарға жегілді. Бірақ та олардың көбі бұған көнбеді, лагерлерден қашып партизан топтарын құрды, еуропалық патриоттармен бірге фашист басқыншыларына қарсы соғысты. Архивтерден табылған куәгерлердің әңгімелері, жеке куәліктер, анықтамалар, партизан топтарының әрекеттері туралы есептер, адам шығыны мен жерленген орындары туралы құжаттар Еуропадағы фашизмге қарсы қаһармандықпен шайқасқан қазақтардың ерліктері жайлы тарихымызды қалпына келтіруге және кеңінен насихаттауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қазақтар, Екінші дүниежүзілік соғыс, еуропалық елдер, Франция, Италия, әскери тұтқындар, Қарсыласу қозғалысы, архив құжаттары, жерлеу орындары, партизан топтары, фашизмге қарсы күрес.

Kipicne

Қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Еуропадағы қарсыласу қозғалысына қатысуы — Қазақстан тарихының жарқын беттерінің бірі, сонымен бірге, бұл Еуропа тарихының бір бөлшегі. Біздің ата-бабаларымыз, қазақтар, өз Отанынан жырақта фашизмге қарсы жанқиярлықпен шайқасып, көптеген еуропалықтардың тарихи жадында, есінде құрметпен сақталып қалды. Тарих алдындағы борышымыз — осы уақытқа дейін үнемі есімдері мен ерліктері көлеңкеде қалып келген қандастарымыздың Еуропа елдеріндегі Қарсыласу қозғалысына қатысуы тарихын зерттеп, қоғамымыздың игілігіне жарату — 2018-2020 жж. мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылған т.ғ.д., профессор Г.М. Меңдіқұлова жетекшілік жасаған «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» атты Халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының приоритетті мақсаты болды.

Жоба шеңберінде авторлар қазақстандық тарихнамада алғаш рет қазақтардың Еуропа елдерінде Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы мәселесіне комплекссті пәнаралық зерттеу жүргізді. Осы кезге дейін Қазақстан, Ресей, Франция, Ұлыбритания, Италия, Финляндия, Норвегия архивтерінен, музейлерінен, кітапханаларынан айрықша құжаттар табылды және сараптама жасалды. Еуропада фашизмге қарсы соғысқан отандастарымыздың толық тізімін қалпына келтіруге және оны жаңадан табылған архив құжаттары мен материалдары негізінде жаңа есімдермен, өмірбаяндармен толықтыруға байланысты жұмыстар жалғасуда.

Авторлар Еуропада қазақтардың фашизмге қарсы күреске қатысуын және фашистік тұтқында болған қандастарымыздың тағдыр-тауқыметін айғақтайтын архив құжаттарын зерттеп пайдалану,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gmendikul@hotmail.com

қаза болған батырлардың жерленген орындарын табу, ресми түрде іс-түссіз жоғалғандардың есебіндегі жерлестеріміздің есімдерін қалпына келтіру қазақ халқының тарихи жадын қалыптастыру мен сақтау үшін маңызды міндет екеніне сенімді.

Қазақстанның тарих ғылымы Екінші дүниежүзілік соғысты жан-жақты әртүрлі қырынан қарастыруды жалғастыруда. Соның бірі қазақтардың Еуропадағы қарсыласу қозғалысына қатысуы, жасаған ерліктері, бастарынан өткізген тағдыр-тауқыметі назардан тыс қалған жоқ. Осыған қатысты архив құжаттарын анықтау және талдау, Еуропадағы Қарсыласу қозғалыстарына қатысқан қазақ жауынгерлерінің мемуарларын, бұрынғы тұтқындардың естеліктерін зерттеу, қаза болған отандастарымыздың жерленген орындарын табу, із-түзсіз жоғалған қандастарымыздың есімдерін қалпына келтіру — осының бәрі Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақтар тарихының «ақтаңдақ» беттерін айқындауға көмектеседі.

Қазақтардың Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысуы, әсіресе, Италия және Бельгиядағы Қарсыласу қозғалысына қатысуы туралы фактілер Қазақстан қоғамына кейінгі жылдары ғана белгілі бола бастады. Тарих ғылымында Еуропа елдеріндегі Қарсыласу қозғалысына орыстардың, украиндардың, әзербайжандардың, армяндардың қатысуы туралы монографиялар жарияланған. Бірақ бұл зерттеулерде қазақтар туралы мәліметтер жоқ.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Еуропа елдеріндегі Қарсыласу қозғалысына қазақтардың қатысуы мәселесін зерттеу кеңестік және қазақстандық тарихнамада соңғы жылдарға дейін тек Қазақстан және Ресей Федерациясы архивтерінің материалдарына ғана негізделіп жазылды. Еуропалық архивтердің құжаттары ғылыми қолданысқа енгізілмеді. Сондықтан бұл мәселені толықтай және объективті зерттеу үшін, осы оқиғалар болып өткен Еуропа елдерінің архив құжаттарымен жұмыс жасау қажет еді. Міне осы бағытта нәтижелерге қол жеткізу «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» атты Халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының негізгі міндеті болып белгіленді және осы мақала авторлары да оған белсене қатысқан еді.

Зерттеу әдістері

Белгіленген міндеттерді орындау барысында авторлар тарихилық, объективтілік сияқты тарихи таным қағидаттарынан тұратын зерттеудің жалпы ғылыми әдістерін және басқа да ғылым қағидаттарын, сонымен қатар, тарихи зерттеудің негізі болып саналатын қағидаттарды қалыптастырған жетекші ғалымдардың теориялық тұжырымдары мен ережелерін қолданды. Сонымен бірге мақалада тарихи процесті зерттеудің тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық, тарихи-биографиялық, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелілік, тарихи реконструкциялау әдістері белсенді қолданылды.

Нәтижелері

2018 жылдың қараша айында жарық көрген, «Рухани жаңғырудың» жалғасы болып табылатын «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақаласында еліміздің сол кездегі басшысы Н.Ә. Назарбаев ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік архивтер дүниесіне іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив–2025» жеті жылдық бағдарламасын жасауды ұсынған болатын. Архив деректерін тек жинақтап қана қоймай, барлық мүдделі зерттеушілер мен қалың жұртшылыққа қолжетімді болуы үшін оларды белсенді түрде цифрлық форматқа көшіру қажеттілігін жеткізді [1].

Осы бастаманы қолдау мақсатында 2018 жылдың қараша айында Сәтбаев университетінде (Алматы), Питсбург қаласында (АҚШ) жыл сайын өтетін CESS (Central Eurasian Social Studies) конференциясында, 2019 жылдың мамыр айында Парижде (Франция) «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» атты орыс тілінде жарық көрген Құжаттар жинағының (Бұдан әрі қарай — «Құжаттар жинағы») I-томының презентациялары өткізілген еді [2].

Бұл жинақ шетел архивтерінен алынған жаңа құжаттарды тұңғыш арнайы жариялаған еңбек және ол ҚР БҒМ №2018/АР05130249 «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» мемлекеттік гранты (2018-2020 жж.) бойынша халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының барысында жүргізілген кешенді зерттеулердің нәтижесінде жарыққа шыққан болатын.

Осы халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының және жоғарыда аталған Құжаттар жинағын құрастырушылардың жетекшісі, қазақ диаспорасын зерттеуші белгілі ғалым, т.ғ.д., профессор Меңдіқұлова Гүлнара Малбағарқызы жарияланған ғылыми еңбектің маңыздылығы туралы: «*Соңғы жауынгер оралмайынша, соғыс аяқталмайды*» дейді әскерилер. Осы бірінші томда есімі жарияланған мыңдаған хабарсыз кеткен қазақстандық жауынгерлер «өз үйлеріне оралды», – деп атап көрсетті [3; 47].

Жобаны іске асыру барысында алғаш рет 18 шетел архивтерінен, музейлерінен, кітапханаларынан және Франция, Италия, Норвегия, Финляндия, Ұлыбритания және Ресей мәліметтер базасынан құжаттар жиналды. 2 құжаттар жинағы және Қазақстанда, Украинада, Түркияда, Ресейде, Моңғолияда 27 мақала жарияланды [4]. Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақтар туралы алғаш рет 8 мәліметтер базасы құрастырылды. Франция, Бельгия, Финляндия, Италия, Норвегия және басқа елдердегі қазақтардың жерленген орындары алғаш рет табылды және идентификацияланды. Батыс Еуропада елдеріндегі Қарсыласу қозғалысына қазақтардың қатысуы және жерленген орындары жайлы интерактивті карта жасалды. Жоба қатысушылары Қазақстан, Франция, Ұлыбритания, АҚШ, Түркия, Моңғолия, Украина, Қырғызстан, Ресей конференцияларында 20 баяндама жасады.

2020 жылдың соңына қарай Құжаттар жинағының II-томы жарыққа шықты [5]. Пандемияға байланысты оның презентациясын уақытында өткізуге мүмкіндік болмады. Дегенмен ҚР БҒМ №2018/АР05130249 «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) атты Мемлекеттік грант жобасының барысында зерттеу тобы қол жеткізген нәтижелер мен жаңадан анықталған мәліметтер жайында ғылыми қауымдастық білуі қажет деп есептейміз.

Жоба шеңберінде Екінші дүниежүзілік соғысқа қазақтардың қатысуы мәселесі бойынша Италия, Франция, Ұлыбритания және Норвегия архивтерінен тапқан жаңа құжаттар негізінде кешенді зерттеулер іске асырылды. Зерттеу жұмыстарының іргелі нәтижелерінің бірі — Құжаттар жинағының I және II-томдарының орыс тілінде жарық көруі болды. 2018 жылдың қазан айында жарық көрген «Құжаттар жинағының» I-томы туралы мақалалар ҚР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты өткізген Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары жинағында [6] және «Қазақ тарихы» ғылыми-әдістемелік журналында [3] жобаға қатысушылардың тарапынан жарияланған болатын.

«Құжаттар жинағының» II-томы хронологиялық-тақырыптық принципке негізделіп жүйеленген 5 бөлімнен тұрады:

– «Архивтер туралы қысқаша ақпарат» деген I-бөлімінде «Құжаттар жинағының» II-томына материалдары енгізілген 5 шетелдік архивтердің және Норвегия мәліметтер базасының (<http://www.krigsgraver.no/ru/>) тарихы мен қызметіне қысқаша сипаттама берілген. Бөлімде қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы жайлы фактілер табылған қорлар туралы мәліметтер бар. Архивтер туралы ақпараттар толықтай «Құжаттар жинағының» I-томында берілгендіктен, авторлар II-томына жаңадан табылған және жаңадан жиналған материалдар жайлы ақпараттар және архивтерге қысқаша ғана сипаттамалар берген [5; 13-17];

– Екінші бөлім «Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарындағы Еуропадағы қарсыласу қозғалысына қатысқан және әскери тұтқында болған қазақтар тарихы бойынша құжаттар» деп аталады. Бөлімде Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Норвегия лагерьлерінде қайтыс болған әскери тұтқын қазақтардың тізімі берілген. Ол мәліметтер норвегиялық мәліметтер базасынан (<http://www.krigsgraver.no/ru/>) алынды. Сонымен қатар, екінші бөлімде әскери тұтқындарға арналған лагерьлерде Мұстафа Шоқаймен кездескен қазақтардың тізімі берілген. Алғашқы рет жарияланып отырған құжаттарда тек қана әскери тұтқындардың аты-жөндері ғана емес, олардың соғысқа дейінгі өмірі мен қызметінің қысқаша сипаттамасы және М. Шоқаймен әңгімелесу барысында анықталған фактілер мен мәліметтер жинақталған. Бұл құжаттар Шығыс тілдері мен өркениеттері кітапханасында (Париж, Франция) сақталған М. Шоқай архивтерінен алынды [5; 18-70];

– «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Италиядағы қазақтар туралы жаңа құжаттар» деп аталатын үшінші бөлімде Италияда Қарсыласу қозғалысы мен партизан отрядтарында соғысқа қатысқан қазақтар туралы құжаттар берілген. Соңғы жылдары зерттеу тобы Италия және Ресей архивтерінде сақталған Италиядағы Қарсыласу қозғалысына белсенді қатысқан қазақтар туралы жаңа құжаттарды тапты [5; 71-251];

– «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Бельгия мен Нидерландыдағы қазақтар» деген төртінші бөлімде Бельгия мен Нидерландыдағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан әскери тұтқын қазақтардың тағдыры туралы құжаттар енгізілген. Тағдыр тәлкегімен туған жерлерінен мыңдаған шақырым қашықта жүріп, ата-бабаларымыз фашист басқыншыларға қарсы күресін тоқтатпаған. Концлагерлерден қашып партизан отрядтарына біріккен, еуропалық патриоттармен бірге жауды жеңуге өз үлестерін қосқан.

Қазақтар Бельгия мен Франция территориясында «Отан үшін» атты партизан бригадасында және басқа да партизан отрядтарында қаһармандықпен шайқасты. Бельгия командирлері куәгерлік ететін

4-5-сурет. Италияндық партизандар Марио Натти (Mario Nanni) және Франко Фонтананың (Franco Fontana) айтуымен салынған Каратон портреті және оны салу кезі. Болонья, 18.06.2019 ж. Клаудио Спано фотосы

6-сурет. Италияндық партизан Эрминиджильдо Бунимен (Ermenegildo Bugni) кездесу. 9 мамыр 2019 ж. Болонья (Италия)

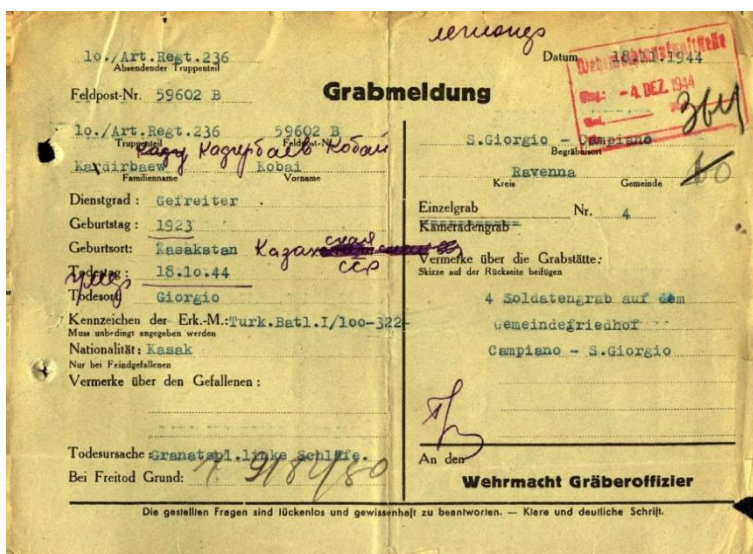
7-сурет. Футапасс неміс әскери зиратындағы унтер-офицер Баизиков Туменбай бейітіне қойылған тастақта. Тоскана, Италия. Клаудио Спано фотосы

8-сурет. Костермано неміс әскери зиратындағы Русмат Тургунбай бейітіне қойылған тастақта. Верона, Италия. Г.М. Мендікұлова фотосы

9-сурет. Костермано неміс әскери зиратындағы Абдулин Матшидов бейітіне қойылған тастақта. Верона, Италия. Г.М. Мендікұлова фотосы

10-11 сурет. Футапасс неміс әскери зиратындағы ефрейтор Кобай Қадырбаев бейітіне қойылған тастақта. Тоскана, Италия. Клаудио Спано фотосы

12-сурет. Футапасс неміс әскери зиратындағы Ақшай Қадыров бейітіне қойылған тастақта. Тоскана, Италия. Клаудио Спано фотосы

Талқылау

Зерттеу тобы Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінен итальян тілінде құжаттар тапты. Оларды 1945 ж. КСРО Министрлер Кеңесінің репатриация туралы бөліміне Италия билігі жіберген екен. Олардың ішінде Италия билігі құрастырған ұлтшыл-фашистерге қарсы партизан отрядтарының күресіне қатысқан азаматтардың тізімі бар. Бұл тізімдегі қазақтардың анықталған аты-жөндері Қазақстан тарих ғылымы мен қоғамына белгісіз болып келді.

«Мемориал» мәліметтер базасындағы архив құжаттарымен жұмыс жаңа нәтижелерге қол жеткізіп, Орталық және Солтүстік Италияда ұлтшыл фашизмге қарсы күреске қатысқан қазақтардың аты-жөндерін анықтауға мүмкіндік тудырды.

Италиядағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар туралы өте бай және айрықша құжаттар 2020 жылы мамыр айында Италияда жүргізілген кешенді экспедиция барысында жинақталды.

Жоғарыда аталған халықаралық ғылыми жобаның жетекшісі, т.ғ.д., профессор Г.М. Меңдіқұлованың италиялық іздеушілермен, партизандық қозғалыстарға қатысқан соғыс ардагерлерімен, Милан, Флоренция, Болонья және Верона қалаларындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мамандарымен болған кездесулері біздің отандастарымыз туралы жаңа ақпараттарды анықтауға септігін тигізді.

Флоренция қаласында Италия жерінде нацизм мен фашизмге қарсы күрескен 20-дан астам қазақтың есімдері анықталды. Содан соң Ресей және Қазақстан архивтеріндегі жұмыстар барысында салыстырмалы идентификация жүргізіліп, Италияны нацизмнен және фашизмнен азат ету қозғалысына қатысқан 127 қазақтың есімдері анықталды.

Флоренциядан 56 шақырым жерде орналасқан әскери неміс зиратынан 4 қазақтың жерленген орны анықталды.

Италия партизандарының Ұлттық ассоциациясының (ANPI) Болонья облыстық комитетінде итальяндық партизан Эрминиджилдо Бунимен (Ermenegildo Bugni) кездесу өтіп, ол сұхбатында есімін ұмытып қалған, бірақ «Моңғол» деп аталып кеткен азиялық партизан туралы әңгімеледі. Оның аты-жөнін идентификациялау жұмыстары жүргізілуде.

Модена провинциясындағы Guiglia қалалық зиратынан Қызылорда облысы Тереңөзек ауылында 1919 жылы туған Жұмахмет Төлебаевтың жерленген орны табылды. Ол 1945 жылы 6 наурызда қаза болған. Оның Қазақстандағы туыстарын іздеп-табу сәтсіздікке ұшырады. Жергілікті БАҚ-та хабарландыру жарияланғанымен осы уақытқа дейін ешкім байланысқа шықпады.

Г.М. Меңдіқұлованың италиялық іздеушілер Клаудио Спано (Claudio Spanò) және Франческа Кандиолимен (Francesca Candioli) Болонья (Италия) қаласында кездесуінде 1944 жылдың шілдесінен қыркүйектің 29-ына дейін Стелла Росса-Лупо (Stella Rossa-Lupo) бригадасында, шамамен 1944 жылдың 10 қазанынан 30 қазанына дейін Гарибальди Болероның (Garibaldi Bolero) 63-бригадасында соғысқан кеңестік партизан туралы ақпаратты анықтауға мүмкіндік берді. Италияндар оны Каратон деп атаған. Ол 1944 жылы 30 қазанда таңертең Кастельдеболле (Casteldebole) маңында болған шайқаста қаза тапқан. Бірге соғысқан итальяндық коммунистердің еске алуына қарағанда, ол итальянша, немісше сөйлеген, жасы шамамен 25–37 аралығында болған, лейтенант немесе кеңестік офицер атағын иемденген. Италияндық партизандардың айтуынша, ол 1944 жылдың көктемінде Монтефиорино Республикасындағы партизандық қозғалыстарға да қатысуы мүмкін.

Италияндық партизандар 97 жастағы Марио Натти (Mario Nanni) және 91 жастағы Франко Фонтана (Franco Fontana) Каратонмен қалай бірге шайқасқанын әңгімеледі. Олар Каратонды қазақ деп санайды.

Зерттеу тобы анықталған аты-жөндерге идентификация жүргізді. Италия, Ресей және Қазақстанның әртүрлі архивтерінен алынған құжаттарға салыстырмалы талдау жасады. Нәтижесінде оннан аса этникалық қазақтардың Италияны фашизмнен азат ету күресіне қатысқандығы дәлелденді.

Верона қаласынан 57 шақырым жерде әскери неміс зираты — Костермано орналасқан. 1956 жылы қателікпен осы жерге кеңестік партизандар да қайта жерленген. Алты ортаазиялықтың жерленгені туралы ақпарат анықталды. Олардың үшеуі: Русмат Тургунбай, Матшидов Абдулин және Масалежаров табылды. Қазір оларға идентификация жүргізілуде.

Италия архивтерінің және «Мемориал» мәліметтер базасы мен Мәліметтер Банкі құжаттарын салыстырмалы талдау процесі барысында Италияда қазақ жауынгерлерінің жерленген орындары табылды. Қазақтардың жерленген орындарын табу және идентификациялау, олардың туысқандарын

табу, оларға өз ата-бабаларының қабірлеріне барып зиярат ету мүмкіндігін жасау — бұл ғылыми және қоғамдық тұрғыда да маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ондаған отандастарымыз Италия жерінде халық-азаттық антифашистік қозғалыстарға белсене қатысты. Сол оқиғаларға қатысқан куәгерлердің әңгімелері және сақталып қалған архив құжаттары тақырыпқа қатысты тарихи фактілерді дәлелдейді.

Италия жеріндегі Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар мәселесі бүгінгі күнге дейін аз зерттелді және барлық жауынгерлердің есімдері белгілі болмады, қалпына келтірілмеді. Олардың жасаған ерліктері бүгінгі ұрпақ тарапынан лайықты бағасын алған жоқ, мақтанарлық құрметке ие болған жоқ.

Сонымен, қазақтар шалғайдағы Италия жеріне қалай тап болды?

Рим және Италияның орталық аудандарындағы антифашистік көтерілістер қатаң түрде басылғаннан кейін, 1943 жылдың күзінде ел өзара соғысушы екі лагерьге бөлінді. Солтүстікте Қарсыласу қозғалысы өрістеп, Муссолини режимі мен гитлерлік оккупацияға қарсы соғысты. Тарихшы М.Г. Талалай осы жағдай туралы: «Партизандар мен дуче жақтастары арасындағы қарулы қақтығыстар Азамат соғысының сипатын ала бастады» деп жазады өз зерттеу еңбегінде [7; 16].

Дәл осы кезде, 1943 жылдың күзінде Италияға кеңестік әскери тұтқындардың алғашқы ірі партиясы әкелінді. Олардың көп бөлігі тұтқыннан қашып шығып, Қарсыласу қозғалысына қосылды. Апеннин аумағындағы соғыс қимылдары жоғары қарқын алып, 1944 жылы толығымен жүрді және 1945 жылдың алғашқы айларында Қарсыласу қозғалысы құрамында КСРО-дан шыққан 5 мыңға жуық жауынгерлер қатысты. Осы соғыс қимылдарына 30 мыңға жуық коллаборационистер қатысты. Олардың құрамында Орыс азаттық армиясының («власовшылар»), Казак станының («красновшылыр») және Шығыс легионының жауынгерлері болды. Бірақ та жіберілген коллаборационистер өз міндеттеріне қарсы шығып, тіпті Вермахт құрамынан қашты немесе партизандарға қосылды.

Кеңес Одағына қарсы оның құрамындағы түрік халықтарын пайдалану идеясында Вермахт 4 позицияда сенімді болды:

- қолға түскен түрік тектес әскери тұтқындардың Кеңес армиясының қатарындағы түрік халықтарынан құралған басқа әскери құрамаларға пропагандалық насихатының күшіне;
- жау күшін әлсірету ісіндегі саяси әлеуетінің артуына;
- жаулап алған аумақтарды тез арада тыныштандырып тастауға;
- өзіне одақтастарды қалыптастыру мүмкіндігіне [5; 72].

Түрік еріктілерінің көп бөлігі немістер қолға түсірген кеңес әскери тұтқындар қатарынан алынды. Таяу Шығыс істері бойынша атақты неміс маманы, 162-Жаяу әскер дивизиясының басшысы Генерал Оскар фон Нидермайерға олардан соғыс батальондарын ұйымдастыру туралы тапсырма берілді. Бұл әрекет Оңтүстік топ әскерімен іске асырылды және ол негізінен Украинаның орталық бөлігінде топтастырылды. Розенберттің өте құпия баяндау жазбасында 1941 жылы 14 желтоқсанда осы құрамаларды біртіндеп түріктендіруді аяқтау және бұл тәжірибенің жетістігі туралы мәселені Гитлермен талқылағаны айтылады.

Сонымен 1941 жылы 30 желтоқсанда Вермахтың жоғарғы қолбасшылығы төмендегі жұмыстарды ұйымдастыруға шешім қабылдады:

- а) «Түркістан легионын» құру, ол мына ұлт өкілдерінен тұрды: түрікмендер, өзбектер, қазақтар, қырғыздар, қарақалпақтар және тәжіктер;
- б) «Кавказ-мұсылман легионын» құру, ол әзірбайжандардан, дағыстандықтардан, ингуштерден, лезгин және шешендерден тұрды;
- в) «Грузин легионын» құру;
- г) «Армян легионын» құру [5; 73].

«Еділ-татар легионы» және «Солтүстік Кавказ легионы» 1942 жылы құрылды.

Бұл легиондар оқу орталықтарында болды, онда ұлттық құрамалар ұйымдастырылды және оқытылды. Әрқайсысының, сәйкесінше, Ұлттық комитеті болды. Бұл легиондардың командирлерінің батальон басшылары сияқты тәртіптік биліктері болды. Олар 162-ші Жаяу әскер дивизиясына бағынды. Легиондардың құрамы арнайы бөлуді ұйымдастыратын лагерьлерден жіберілген әскери тұтқындардан жасақталды. Легиондардың әр штабында немістің әскери персоналынан тұрақты бір кадр болды және легион басшысы таңдап алған қажетті түріктерден тұрды. Олардың оқу-жаттығуы және лайықты саяси-идеологиялық дайындығы біткеннен кейін бұл әскери батальондар 162-ші Жаяу әскер дивизиясын тастап, белсенді соғыс қимылдарын жүргізіп жатқан неміс дивизияларына қосылды.

1942 жылдың мамырында нөмірі 450-ші Түркістан батальоны Ямполья (Украина) маңында партизандарға қарсы соғысты. Басқа мәліметтерге сәйкес, Түркістан легионы 1942 жылдың маусым айында құрылды. Кей кезде басқа айлар да айтылады. Бұл сәйкессіздіктердің себебі: бұл батальондар 1942 жылдың мамыр айынан қыркүйек айларының аралығында құрылды. Мысалы, 785 нөмірі бар 7-ші батальон 1942 жылдың маусым айында Ромна (Польша) қаласында, 784 нөмірі бар 6-батальон 1942 жылдың шілде айында Варшава түбіндегі Легионово деген елдімекенде құрылды.

Түркістандықтарды Польша және басқа Шығыс Еуропа елдері территориясындағы лагерьлерде ұстады. Осындай лагерьлердің бірінде — Вениаминовода түркістандықтар «Түркістан СС» ротасына ұйымдастырылды, ол үш взводтан тұрды: біріншісі мен екіншісі — саяси, үшіншісі — радистерден құралды. Лагерьлерде түркістандықтар әскери дайындықпен қатар неміс тілін, фашистік Германияның мемлекеттік заңдарын, уставтарын және ҰӘДП партиясының бағдарламаларын оқытты [8, 61].

Ұлттық антикөнестік легиондарды құрудың негізгі орталықтары Польшадағы Легионово және Едлин станицалары жанындағы арнайы лагерь-казармалар болды. Осындай басқа да орталықтар болды. Легионерлердің формасына Қожа Ахмет Яссауи мавзолейінің суреті және «Аллах бізбен» деген жазуы бар эмблема жапсырылды.

Легионовода барлық тұтқындар өздерінің ұлттық шығу тегіне қарай бөлімдерге бөлінді. Мұнда «Түркістан легионының» батальондарынан басқа армян, әзірбайжан, грузин, украин және тіпті Африкада қолға түскен тұтқындардан құралған араб легионы да құрылды. Орыс тұтқындардан құралған орасан көп легионерлер екі армияға — генерал Власов және генерал Каминский басқарған Орыс азаттық армияларына біріктірілді. Сонымен қатар, казактардан құралған басқа да полктер болды.

Дайындық орталықтарына жеткізілгеннен кейін болашақ легионерлерге нормалы тамақ, арнайы форма берілді және әскери-тактикалық дайындықтан өткізілді. Оларға айына 45, тіпті одан да артық, алтын төленіп тұрды және арнайы рұқсатпен қалаға жіберілген.

Легионға қосылған тұтқындарға әңгімелер мен дәрістер өткізілген. КСРО-ның таратылатыны, діннің қалпына келтірілетіні, колхоздардың болмайтыны және шаруашылық жүргізу үшін жер берілетіні айтылды. Легионерлер үшін «Милли Түркістан» және орыс тілінде «Клич» журналдары шығарылды. Батальондарды неміс офицерлері — Мадельбайер, Хайе, Мармадер және басқалар басқарды. Әр батальонда 300-ге жуық жауынгер болды. Майданға аттанар алдында легионерлер ант қабылдады. Барлық қоғамдық іс-шаралар молдалардың қатысуымен өткізілді. Үгіт-насихатшылар «Германия Түркістан халқына көмектеседі» дегенді үнемі баса айтып тұрды. Бір сөзбен айтқанда, ақыл-сананы идеология арқылы бұрмалау үнемі жүргізілді. Сөзсіз, легион жауынгерлерінің статусы неміс армиясының жауынгерлерінен төмен болды.

1943 жылдың күзінде 162-ші (Түрік) Жаяу әскер дивизиясы Италияға жіберілді. Ол 1943 жылдың 23 мамырында құрылған болатын. Бірақ О.В. Романьконың «Екінші дүниежүзілік соғыстағы мұсылман легиондары» атты монографиясында басқа күн — 1943 жылдың 21 мамыры аталады [9; 208].

Дивизия КСРО-ның түркі тілдес азаматтарынан — әзірбайжан, қазақ, өзбек, түрікмен және қырғыз тұтқындардан құралған. Бірақ барлық дивизиядағы офицерлік құрам және унтер-офицерлердің көпшілігі Германия азаматтары болды.

1943 жылдың 29 қыркүйегінде Гитлер Батыс Еуропа елдері территориясындағы барлық шығыс легиондарды Шығыс майданнан алысқа ауыстыру туралы жарлық шығарды, өйткені легионерлердің сенімділігіне күмәнмен қарай бастады. 2 қазан күні неміс Генштабының №10570/43 бұйрығы шықты, онда Түркістан легионының штабы Францияның оңтүстігіндегі Альби қаласына көшірілетіні айтылды [2; 153].

Италияға келгеннен кейін дивизия американо-британдық әскерлерге қарсы 1944 жылы Римини ауданында соғысты. Ал 1945 жылы Болонья және Падуа үшін болған шайқастарға қатысты. 1945 жылы мамыр айында соғыс соңында британ әскеріне берілді.

1943 жылдың екінші жартысынан бастап Италиядағы Қарсыласу қозғалысының масштабы туралы Пальмиро Тольятти мына мәліметтерді келтіреді: барлығы 575 гарибальдилік бригада, «Джустиция э либерта» ұйымының 198 құрамасы, 255 автономды бөлімдері, 70 Маттеотти атындағы социалистік бөлімдер және 54 халықтық бригадалар болды. Бұрынғы ИКП Бас хатшысы Луинджи Лонго мәліметі бойынша итальян үкіметінің органдарының 1945 жылдың мамыр айында Италиядағы партизандық қозғалысқа 350 425 қатысушыны тіркеді [10; 16].

Кеңес адамдарының Италиядағы антифашистік күреске белсенді қатысуы туралы итальяндық Қарсыласу қозғалысының белгілі тарихшысы Роберто Батталья былай деп жазды: «Кеңес армиясының бұрынғы әскери тұтқындары, өздері көтеріліске белгі бере отырып, Санта Мария Капуа Ветере ауда-

нындағы шайқаста өздері қаза болған белгісіз солдаттардан бастап, ұзақ уақыт есте қаларлықтай танылған жауынгерлерге дейін, еш бұлғақтамастан партизандық қозғалыстарға қосылды. Бір кеңес майоры «Паоло Браччини» бригадасына кіретін жауынгерлер отрядын басқаруды өз қолына алды [11; 377].

«Гуидо Баскалья» итальяндық партизан бригадасында соғысқан қазақстандықтар туралы құжаттар мен куәліктер Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында барлық мемлекеттер бойынша тұтқындардың жалпы саны 35 млн-ға жуық адамды құраған. Германиядағы кеңестік тұтқындардың саны 5 млн-нан астам, ал Кеңес Одағында гитлерлік коалицияның тұтқындары 3 млн-нан аса болған. Әскери тұтқын мәселесі соғысқа қатысушы әр елге қатысты болды және халықтардың тарихи санасында терең із қалдырды.

Репатриация туралы келісімге Ялта конференциясында (1945 ж., 4-5 ақпан) қол жетті. Келісім 1939 ж. Кеңес Одағының азаматтары саналған және Отанына оралу ниеттерінен тыс барлық тұлғаларға қатысты еді. Сөз бірнеше миллиондаған адамдардың тағдыры туралы болды.

Британия архивтерінде әскери тұтқын мәселесіне қатысты кеңес-британ келісім шарттарының, сонымен қатар, британ лауазымды тұлғаларының әскери тұтқындардың тағдырларына қатысты қабылдаған шешімдерін айшықтайтын құжаттар сақталған.

Жарияланып отырған «Құжаттар жинағындағы» құжаттар әскери тұтқындарға қатысты шешімдердің қалай қабылданғанын және оның негізінде қандай пікірлер мен жағдаяттар туындағанын түсінуге көмектеседі. Ұсынылып отырған құжаттар Ұлыбритания архивтерінен табылып, қазақстандық тарихнамада алғаш жарияланып отыр [5; 312].

Қорытынды

Қорытындылай келсек, биыл 2023 жылдың 2 қыркүйегінде Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуына 78 жыл толады екен. Екінші дүниежүзілік соғыс зор қасірет әкелді, халықтардың тағдырын өзгертті, мыңдаған адамдарды Отанынан, әке-шешесінен, жақын туыстарынан айырды, ал миллиондаған адамдардың өмірін қиды. 350 мыңнан астам қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыс майдандарынан үйлеріне қайтпады [12; 4]. Осы күнге дейін қазақстандықтар соғыста хабарсыз кеткен өз туысқандарын іздестіруде, ал ғылымда бұл тақырып аз зерттелген. Бізге ұмыт болған есімдерді қайтару қажет.

Жоғарыда қарастырылған Құжаттар жинағы Қазақстан және дүниежүзі тарихының аз зерттелген беттерін қалпына келтіруге өз үлесін қосады, ғылыми, әскери-патриоттық және әлеуметтік маңызды еңбек болып табылады.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында тарихи сананы жаңғырту мәселесінің түйінін былай деп көрсеткен еді: «Шынына келсек, Тәуелсіздік жылдарында бірнеше рет қолға алынғанына қарамастан, ұлттық мүддемізге сай келетін көп томдық жаңа тарихымыз әлі толық жазылған жоқ. Оның тұжырымдамасын бұған дейінгі олқылықтарды ескере отырып қайта қарап, жаңа ғылыми ұстанымдар мен жаңалықтардың негізінде тыңнан жазатын уақыт әлдеқашан келді. Барлық оқулықтар осындай іргелі еңбекке негізделіп әзірленеді. Бұл — ұлт шежіресін дәріптеу тұрғысынан алғанда стратегиялық маңызы бар мәселе. Сондықтан, Қазақстанның академиялық үлгідегі жаңа тарихын жазуды дереу бастау керек. Түптеп келгенде, тарихи сананы жаңғырту мәселесінің түйіні — осы. Бұл іске беделді тарихшыларымызды тарту керек» [13].

«Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) мемлекеттік гранты бойынша халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының аясында жүргізілген кешенді зерттеулердің нәтижесінде жарыққа шыққан «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» атты Құжаттар жинағының I және II томдары Қазақстанның академиялық үлгідегі жаңа тарихын жазуда тың дереккөз ретінде өз үлесін қосады деп есептейміз.

Алғыс білдіру

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі №2018/АР05130249 «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) мемлекеттік гранты аясында жазылған.

Аталған Құжаттар жинағының I және II томдарының авторлары 2018-2020 жж. шетелдерде архив құжаттары мен материалдарын табуға жәрдемдескені үшін ҚР БҒМ мен ҚР СІМ-не, сонымен қатар, аталған ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру барысында жан-жақты қолдау мен лайықты жағдай жасағаны үшін Сәтбаев университеті мен оның ректоры Бейсембетов Ескендір Қалыбекұлы басқарған әкімшілігіне алғыстарын білдіреді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Егемен Қазақстан» газетінің сайты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-dgeti-qury>.
- 2 Мендикулова Г.М. Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов: сб. док.: [В 2-х т.]. — Т.1 / Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Ақатаева, А.Ж. Габдуллина, Г. Байтасова. — Алматы: Satbayev University, 2018. — 383 с.
- 3 Мендіқұлова Г.М. Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар (Екінші дүниежүзілік соғыс кезі) / Г.М. Мендіқұлова, Ә.А. Ақатаева, Т.С. Тумабаев // Қазақ тарихы. — 2019. — № 6 (173). — Б. 47-49.
- 4 Mendikulova G. New Documents on Kazakhs in the European Resistance Movements during World War II / G. Mendikulova, E. Nadezhuk, A. Akatayeva // Journal of Modern Turkish History. — Spring 2019. — Volume 15. Issue 29. — P. 205-226; Mendikulova G.M. The Participation of Kazakhs in the Resistance Movement in France and Italy during the World War II: Problem Posing / G.M. Mendikulova, E.A. Nadezhuk // Bulletin of KazNU. Historical series. — 2018. — N 3(90). — P. 9-15; Mendikulova G.M. Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance / G.M. Mendikulova, E.A. Nadezhuk, Yu. Klimchuk // Bulletin of KazNU. Historical series. — 2018. — N 4(91). — P. 4-9; Мендикулова Г.М. Военнопленные казахи в лагерях Норвегии и Финляндии в годы Второй мировой войны / Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.Ж. Габдуллина, А.А. Ақатаева, Т.С. Тумабаев // Вопросы истории. — 2019. — № 10. — С. 169–178; Кобландин К.И. Некоторые вопросы изучения истории Казахстана в годы Второй мировой войны / К.И. Кобландин // Победа для всех одна: материалы науч.-практ. конф., посвящ. 65-летию Победы во Второй мировой войне. — Бишкек: КРСУ; Илим, 2010. — С. 30–34; Мендикулова Г.М. Новые архивные документы об участии казахов в итальянском и французском движениях Сопротивления во время Второй мировой войны / Г.М. Мендикулова // Постигая историю. К 70-летию чл.-корр. РАН, президента РГУ Е.И. Пивовара. — М.: РГУ, 2019. — 433 с.; Мендикулова Г.М. Казахи в европейском движении Сопротивления: новые документы из зарубежных архивов / Г.М. Мендикулова // Исторический курьер. — 2021. — № 3 (17). — С. 76–94.
- 5 Мендикулова Г.М. Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов: сб. док. [В 2-х т.]. — Т.2 / Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Ақатаева, Т.С. Тумабаев, Г. Абдиганпарова. — Алматы: Satbayev University, 2020. — 353 с.
- 6 Мендіқұлова Г.М. «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» жинағы туралы / Г.М. Мендіқұлова, Ә.А. Ақатаева, Е.А. Надежук, Т.С. Тумабаев // Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақтар: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (6 мамыр 2019 жыл). — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2019. — Б. 56-63.
- 7 Талалай М.Г. Русские участники Итальянской войны 1943–1945: партизаны, казаки, легионеры / М.Г. Талалай. — М.: ООО «Старая Басманная», 2015. — 408 с.
- 8 Шәкібаев С. Үлкен Түркістанның күйреуі / С. Шәкібаев. — Алматы: Жазушы, 1968. — 263 б.
- 9 Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О.В. Романько. — М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. — 320 с.
- 10 Лонго Л. Народ Италии в борьбе / Л. Лонго. — М., 1951.
- 11 Батталья Р. История итальянского движения Сопротивления (8 сентября 1943 г. — 25 апреля 1945 г.) / пер. с итал. Г.Д. Богемского, А.Д. Данилова и А.В. Старостина. — М.: Изд-во ин. литер., 1954. — 656 с.
- 12 Тәтімов М. Қазақ әлемі: Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған? / М. Тәтімов. — Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. — 157 б.
- 13 «Егемен Қазақстан» газетінің сайты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>.

Г.М. Мендикулова, Т.С. Тумабаев, К.И. Кобландин

Последние находки по государственному гранту «Казахи во Второй мировой войне: новые документы из зарубежных архивов» (2018–2020 гг.)

Участие казахов в движении Сопротивления в Европе — это славная страница как казахстанской, так и европейской истории. Изучение и использование архивных документов, проливающих свет на участие казахов в борьбе с фашизмом, на судьбы людей, оказавшихся в фашистском плену, обнаружение захоронений погибших героев, восстановление имен людей, официально считавшихся пропавшими без вести, являются важной частью формирования и сохранения исторической памяти казахского народа. Комплексное междисциплинарное исследование проблем участия казахов во Второй мировой войне в странах Европы — приоритетная задача Международного научно-исследовательского проекта «Казахи во Второй мировой войне: новые документы из зарубежных архивов» под руководством д-ра ист. наук, проф. Г.М. Мендикуловой. В статье проанализированы выявленные авторами в зарубежных архивах документы об участии казахов в движении Сопротивления в Европе. Тысячи советских лю-

дей, военнопленных и гражданских, вывезенных фашистами на Запад, оказались в лагерях, на принудительных работах на бельгийских шахтах, заводах, фермах. Однако многие из них не смирились со своей участью. Люди вступали в неравную борьбу с фашистскими захватчиками, бежали из концлагерей, создавали партизанские отряды. Громили врага вместе с европейскими патриотами. Обнаруженные в архивах свидетельства очевидцев, удостоверения, справки, отчеты о действиях партизанских отрядов, документы о потерях и захоронениях позволяют восстановить и предать широкой огласке историю подвигов казахов, героически сражавшихся против фашизма в Европе.

Ключевые слова: казахи, Вторая мировая война, европейские страны, Франция, Италия, военнопленные, движение Сопротивления, архивные документы, захоронения, партизанские группы, борьба с фашизмом.

G.M. Mendikulova, T.S. Tumabayev, K.I. Koblandin

New findings under state grant of “Kazakhs in the Second World War: new documents from foreign archives” (2018-2020)

The participation of Kazakhs in the movement of resistance in Europe is a glorious page of both Kazakh and European history. The study and use of archival documents that shed light on the participation of Kazakhs in the fight against fascism, on the fate of people who were captured by the fascists, the discovery of the burials of fallen heroes, the restoration of the names of people who were officially considered missing, is an important part of the formation and preservation of the historical memory of the Kazakh people. Complex interdisciplinary study of the problems of the participation of Kazakhs in the Second World War in European countries, is a priority task of the International Research Project “Kazakhs in the Second World War: new documents from foreign archives” under the leadership of a doctor of historical sciences, professor G.M. Mendikulova. In the article, documents about the participation of Kazakhs in the movement of resistance in Europe, identified by the authors in foreign archives, are analyzed. Thousands of Soviet people, prisoners of war and civilians, who were taken to the West by the fascists, ended up in camps, forced labor in Belgian mines, factories, and farms. However, many of them did not accept their participation. People entered into an unequal struggle with fascist invaders, escaped from concentration camps, created partisan detachments. They defeated the enemy together with European patriots. The testimonies of eyewitnesses, certificates, reports on the actions of partisan detachments, documents on losses and burials found in the archives allow to restore and make public the history of the exploits of Kazakhs who heroically fought against fascism in Europe.

Keywords: Kazakhs, the Second World War, European countries, France, Italy, prisoners of war, the movement of Resistance, archival documents, burials, partisan groups, the fight against fascism.

References

- 1 “Egemen Qazaqstan” gazetinin saity [Site of newspaper “Independent Kazakhstan”]. Retrieved from <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynd-dgeti-qyry> [in Kazakh].
- 2 Mendikulova, G.M., Nadezhuk, E.A., Akatayeva, A.A., Gabdulina, A.Zh., & Baytasova, G. (2018). Kazakhi vo Vtoroi mirovoi voine: dokumenty iz zarubezhnykh arhivov [Kazakhs in the World War II: documents from foreign archives]. Almaty: Satbayev University [in Russian].
- 3 Mendikulova, G.M., Aqataeva, A.A. & Tumabayev, T.S. (2019). Europadagy Qarsylasu qozgalysyna qatysqan qazaqtar (Ekinshi duniezhuzilik sofy kezi) [Kazakhs who took part in the Resistance movement in Europe (during the Second World War)]. *Qazaq tarihy - Kazakh history*, 6, 47-49 [in Kazakh].
- 4 Mendikulova, G. & Nadezhuk, E. & Akatayeva, A. (2019). New Documents on Kazakhs in the European Resistance Movements during World War II. *Journal of Modern Turkish History*, 15, 29, 205-226; Mendikulova, G.M. & Nadezhuk, E.A. (2018). The Participation of Kazakhs in the Resistance Movement in France and Italy during the World War II: Problem Posing. *Bulletin of the Kazakh National University. Historical series*, 3(90), 9-15; Mendikulova, G.M. & Nadezhuk, E.A. & Klimchuk, Yu. (2018). Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance. *Bulletin of the Kazakh National University. Historical series*, 4, 4-9; Mendikulova, G.M., Nadezhuk, E.A., Gabdulina, A.Zh., Akatayeva, A.A., & Tumabayev, T.S. (2019). Voennoplennyye kazakhi v lageriakh Norvegii i Finliandii v gody Vtoroi mirovoi voiny [Kazakh prisoners of war in the camps of Norway and Finland during the Second World War]. *Voprosy istorii - Questions of history*, 10, 169-178 [in Russian]; Koblandin, K.I. (2010). Nekotorye voprosy izucheniia istorii Kazakhstana v gody Vtoroi mirovoi voiny [Some questions of studying the history of Kazakhstan during the Second World War]. *Pobeda dlia vsekh odna: materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 65-letiiu Pobedy vo Vtoroi mirovoi voine - There is only one victory for all: materials of the scientific-practical conference dedicated to the 65th anniversary of the victory in World War II.* (pp.139-145). Bishkek: KRSU; Ilim [in Russian]; Mendikulova, G.M. (2019). Novye arkhivnye dokumenty ob uchastii kazakhov v italijskom i frantsuzskom dvizheniiakh Soprotivleniia vo vremia Vtoroi mirovoi voiny [New archival documents on the participation of Kazakhs in the Italian and French resistance movements during World War II]. *Postigaia istoriiu. K 70-letiiu chlena-korrespondenta Rossiiskoi Akademii nauk, pre-*

zidenta Rossiiskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo univertsiteta E. I. Pivovara - Comprehending history: On the occasion of the 70th anniversary of Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, President of the Russian State Humanitarian University E.I. Pivovar. (pp. 358-372). Moscow: RGGU [in Russian]; Mendikulova, G.M. (2021). *Kazakhi v evropeiskom dvizhenii Soprotivleniia: novye dokumenty iz zarubezhnykh arkhivov* [Kazakhs in the European Resistance Movement: new documents from foreign archives]. *Istoricheskii kurer - Historical courier*, 3, 76–94 [in Russian].

5 Mendikulova, G.M., Akatayeva, A.A., Tumabayev, T.S., & Abdigaparova, G. (2020). *Kazakhi vo Vtoroi mirovoi voine: dokumenty iz zarubezhnykh arkhivov* [Kazakhs in the Second World War: documents from foreign archives]. (Vols. 1-2). Almaty: Satbayev University [in Russian].

6 Mendikulova, G.M., Akatayeva, A.A., Nadezhuk, E.A. & Tumabayev, T.S. (2019). “Qazaqtar Ekinshi duniezhuzilik sogysta: shetel arhivterinen quzhattar” zhinagy turaly [About the “Kazakhs in the World War II: documents from foreign archives” collection]. *Ekinshi duniezhuzilik sogystagy qazaqtar: Respublikalyq gylymi-tazhibelik konferentsiia materialdary (6 мамыр 2019 жыл) — Kazakhs in the Second World War: materials of the Republican scientific and Practical conference (pp. 56-63)*. Almaty: Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarikh zhane etnologiia instituty [in Kazakh].

7 Talalai, M.G. (2015). *Russkie uchastniki Italiiskoi voiny 1943–1945: partizany, kazaki, legionery* [Russian participants in the Italian war of 1943-1945: partisans, Cossacks, legionnaires]. Moscow: OOO “Staraiia Basmannaia” [in Russian].

8 Shakibayev, S. (1968). *Ulken Turkistannyn kuireui* [The collapse of Greater Turkestan]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

9 Romanko, O.V. (2004). *Musulmanskie legiony vo Vtoroi mirovoi voine* [Muslim Legion in the Second World War]. Moscow: Tranzitkniga [in Russian].

10 Longo, L. (1951). *Narod Italii v borbe* [The people of Italy are fighting]. Moscow [in Russian].

11 Battalia, R. (1954). *Istoriia italienskogo dvizheniia Soprotivleniia (8 sentiabria 1943 g. — 25 apreliia 1945 g.)* [History of the Italian Resistance Movement (September 8, 1943 — April 25, 1945)]. Moscow: Izdatelstvo inostranoi literatury [in Russian].

12 Tatimov, M. (1993). *Qazaq alemi: Qazaqtyn sany qansha?: Qazaq qashan, qaidan quylgan, qyrylgan zhane atylgan?* [How many Kazakhs are there?: When and where were Kazakhs expelled, slaughtered and shot?]. Almaty: Atamura-Kazakhstan [in Kazakh].

13 “Egemen Qazaqstan” gazetinin saity [Site of newspaper “Independent Kazakhstan”]. Retrieved from <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> [in Kazakh].